

— Έν αρχή ἦν ὁ λόγος —

Ο Καζαντζάκης και η φιλοσοφία της γλώσσας

Α' Μέρος

ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΣ ΧΑΡΑΛΑΜΠΑΚΗΣ
Καθηγητής Γλωσσολογίας
Παν/μίου Αθηνών

Ο Νίκος Καζαντζάκης ανήκει, σε παγκόσμιο επίπεδο, στις ακραίες περιπτώσεις πνευματικών δημιουργών που παρουσίασαν εντελώς ασυνήθιστη για τα κοινά μέτρα παραγωγικότητα, με αντίστοιχη βέβαια ποιότητα.

Οι ανησυχίες και οι αναζητήσεις του κάλυψαν πολλές πτυχές των ανθρωπιστικών επιστημών: υπήρξε διεθνώς καταξιωμένος πεζογράφος, καινοτόμος θεατρικός και ταξιδιωτικός συγγραφέας, πραγματικός, πλην όμως παρεξηγημένος, ποιητής, ακούραστος και πολύγλωσσος μεταφραστής, χαρισματικός δοκιμιογράφος, ανήσυχος πολιτικός, με την ευρύτερη έννοια του όρου, θρησκευιολόγος και φιλόσοφος, με αισθητικές, γλωσσικές, κοινωνικές, μεταφυσικές, παιδαγωγικές, ψυχολογικές και άλλες αγωνίες που τον κρατούσαν διαρκώς σε πυρετώδη εγρήγορση.

Με λίγα λόγια, πρόκειται για μια αξιοθαύμαστη, μοναδική και ανεπανάληπτη ηγετική φυσιογνωμία που μας αποκαλύπτεται, χωρίς υπερβολή, με χίλια πρόσωπα ή παραμένει αινιγματικός με άλλα τόσα προσωπεία.

Στο σύντομο αυτό άρθρο θα προσπαθήσω να φωτίσω μια άγνωστη ως τώρα πτυχή της προσωπικότητάς του, καθώς, ανάμεσα στα άλλα, αναδεικνύεται μέσα από το έργο του και ως φιλόσοφος της γλώσσας.

Βασικές θέσεις του Καζαντζάκη για τη γλώσσα

Η αγωνία του λόγου

Τον Καζαντζάκη, όπως και κάθε μεγάλο λογοτέχνη, τον κατέτρυχε η «αγωνία» του λόγου, η ανεύρεση των κατάλληλων λέξεων και εκφράσεων για να δώσει σάρκα και οστά στις σκέψεις που τον βασάνιζαν. Ο ίδιος μας αποκαλύπτει («Ο Φτωχούλης του Θεού», σελ. 209):

«Πολλές φορές ως τώρα είχα πάρει το φτερό να γράψω, μα γρήγορα το παρατούσα, μ' έπιανε φόβος: πολύ τα φοβούμαι, ο θεός

ας με συχωρέσει, πολύ τα φοβούμαι τα γράμματα της Αλφαβήτας: πονηρά, ξετσίπωτα δαιμόνια, επικίντυνα: ανοίγεις το καλάμари, τα ξαπολύνεις, κι αυτά παίρνουν δρόμο - και πια που να τα κάμεις ζάφτι! Ζωντανεύουν, σμίγουν, χωρίζουν, δεν ακούν την προσταγή σου, ορδινιάζονται, μαύρα με ουρές και με κέρατα, απάνω στο χαρτί, του κάκου τα φωνάζεις και τα παρακαλεις, κάνουν του κεφαλιού τους. Χοροπηδούν και ζευγαρώνουν μπροστά σου αδιάντροπα και φανερώνουν με μπαμπεσιά ό,τι δεν ήθελες να μολοήσεις κι αρνιούνται να πουν ό,τι βαθιά από το σπλάγχνο σου μάχεται να βγει και να μιλήσει στους ανθρώπους.»

Η αγωνία του λόγου, που καταντά «αγωνία θανάτου», επιτείνεται από το γεγονός ότι «το όνομα είναι φυλακή». Στην «Αναφορά στον Γκρέκο» υπάρχουν σαφέστατες μαρτυρίες για την αδυναμία της ονοματοθεσίας να εκφράσει όχι μόνο την έννοια του θείου, αλλά και την ουσία των πραγμάτων. Ενδεικτικό είναι το ακόλουθο απόσπασμα («Αναφορά στον Γκρέκο», σελ. 152):

«Τι όνομα δίνετε στο Θεό, γέροντα; ρώτησε ο αβάς.

«Δεν έχει όνομα, αποκρίθηκε ο δερβίσης: δε χωράει ο Θεός σε ονόματα. Το όνομα είναι φυλακή, ο Θεός είναι λεύτερος.»

Η αίγλη της γραφής

Ο Καζαντζάκης αποδέχεται πλήρως την άποψη που διατύπωσε ο Saussure, ότι η κατ' εξοχήν γλώσσα είναι ο προφορικός λόγος, τον οποίο παρομοιάζει με τη ζωντανή παρουσία του ατόμου, ενώ ο γραπτός λόγος ισοδυναμεί με τη φωτογραφία του, έχει όμως το μεγάλο πλεονέκτημα να ξεπερνά το φράγμα του χώρου και του χρόνου. Η γραφή διαιωνίζει τα «πτερόντα έπη», γεγονός το οποίο της δίνει ιδιαίτερη αίγλη, κυρίως στα μάτια των απλών ανθρώπων. Ο Καζαντζάκης εκφράζει παραστατικότερα την άποψη αυτή στην παρακάτω μικρή ιστορία («Ταξιδεύοντας, Ιταλία», σελ. 249):

«Μια γριούλα πρόβαλε από το διπλανό σπιτάκι του φύλακα. Κρα-

τούσε στη φούχτα της δυο σύκα κι ένα τσαμπί σταφύλια. Ήταν τα πρώτα που ωρίμασαν στο υψηλό αυτό οροπέδιο. Γλυκιά, αδύνατη, εύθυμη γριούλα, και σίγουρα θα έλαμπε στα νιάτα της.

-Πώς σε λένε τη ρωτώ;

-Μαρία.

Μα ευτύς ως με είδε να πιάνω το μολύβι για να σημειώσω τ' όνομά της, πετάχτηκε, άπλωσε το σταφιδιασμένο χέρι της να με σταματήσει.

-Μαριγίτσα! είπε με ανάλαφρη, αδιόρατη συγκίνηση.

Σα να ήθελε, αφού ήταν να διαιωνιστεί τ' όνομά της με τη γραφή, να σώσει το άλλο της, το χαϊδευτικό όνομα, που θα ξυπνούσε στη μνήμη της τις πιο γλυκές στιγμές της ζωής της.

-Μαριγίτσα, ξανάπε σα να φοβόταν μήπως δεν άκουσα, Μαριγίτσα...

Χάρηκα να δω να ριζώνει τόσο βαθιά, και στο πιο σαράβαλο κορμί της γυναίκας, η θηλυκότητα.»

Η πανίσχυρη παραγλώσσα

Ο Νίκος Καζαντζάκης αποθεώνει κυριολεκτικά τη γλώσσα που συνοδεύει τη γλώσσα, τις χειρονομίες, με την ευρύτερη έννοια του όρου, τη γλώσσα του σώματος και ιδιαίτερα το χορό, όπως περιγράφεται στον «Ζορμπά» (σελ. 98):

«... Χόρευε σα δαιμονισμένος [ο Ζορμπάς] κι εγώ κοίταζα τα χέρια του, τα πόδια του, τα στήθια του, τα μάτια του και τα καταλάβαινα όλα [...]. Ε μωρέ, που κατάντησαν οι άνθρωποι, φτού να καθούνε! Αφήκαν τα κορμιά τους και βουβάθηκαν, και μονάχα με το στόμα μιλούνε. Μα τι να πει το στόμα, τι μπορεί να πει το στόμα;»

Πολυγλωσσία και πολυπολιτισμός

Ο Καζαντζάκης, εντυπωσιακά πολύγλωσσος και πολυταξιδεμένος, διείδε από πολύ νωρίς ότι η εκμάθηση ξένων γλωσσών ανοίγει ορίζοντες και ότι γλώσσα και πολιτισμός είναι αλληλένδετες έννοιες. Πίστευε ότι ο περιορισμός των γλωσσών θα αποβεί τελικά ολέθριος για όλη την ανθρωπότητα. Η επικράτηση μιας μόνο γλώσσας δεν σημαίνει ότι θα διευκολυνθεί η κατανόηση ανάμεσα στους ανθρώπους. Η αντικατάσταση της πολυγλωσσίας από μια μοναδική γλώσσα θα οδηγήσει σε επικίνδυνη μείωση των εναλλακτικών απόψεων για τον κόσμο, όπως δηλώνονται σήμερα με βάση τους

διαφορετικούς κώδικες επικοινωνίας.

Η θεική καταγωγή της ομιλίας

Στις εναγωνίες αναζητήσεις του για την ουσία του Θεού, ο Καζαντζάκης ξεκινά από τον Λόγο: «Εν αρχή ην ο Λόγος». Στον «Ζορμπά» (σελ. 244) μας αποκαλύπτει: «Κάθε ιδέα που 'χει πραγματική επίδραση έχει και πραγματική υπόσταση. [...] Γι' αυτό λέει και το Βαγγέλιο: "Ο Λόγος σαρξ εγένετο..."». Στην «Αναφορά στον Γκρέκο» (σελ. 45) επαναλαμβάνει την ίδια άποψη: «Ο Λόγος, για να με αγγίξει, πρέπει να γίνει ζεστή σάρκα. Τότε μονάχα καταλαβαίνω, όταν μπορώ να μυριστώ, να δω και ν' αγγίξω». Το πρόβλημα που κατατρέπει το μεμονωμένο άτομο, αλλά και το κοινωνικό σύνολο, είναι με ποιο τρόπο αρθρώνεται ο άρτιος, ο ακέραιος Λόγος («Ταξιθεύοντας, Ιταλία», σελ. 11): «Δεν μπορείς να υποτάξεις το χάος μέσα σου και να δημιουργήσεις τον ακέραιο λόγο. Και δικαιολογείσαι κλαψουρίζοντας: "Δε με χωρούν οι φόρμες οι παλιές!"».

Υπάρχουν έμμεσες αναφορές για την προέλευση της ομιλίας από τις κραυγές, οι οποίες στο έργο του Καζαντζάκη παίρνουν τη μορφή του ύψιστου χρέους («Ασκητική», σελ. 28): «Διαλέγω τον ανήφορο... Νιώθω, αυτό ζητάει από μένα η τρομερή αρχέγονη Κραυγή. Πηδώ στο πλευρό της! Ταυτίζω τη μοίρα μου μαζί της.»

Μακρινή απήχηση της θεικής καταγωγής της γλώσσας, και της μετέπειτα κατάπτωσής της, βρίσκουμε στο παρακάτω απόσπασμα («Ζορμπάς», σελ. 73): «Δε μιλούσα· ένωθα γρικώντας το Ζορμπά, ν' ανανιώνεται η παρθενιά του κόσμου. Όλα τα καθημερινά και τα ξεθωριασμένα ξανάπαιρναν τη λάμψη που είχαν τις πρώτες μέρες που βγήκαν από τα χέρια του θεού. Το νερό, η γυναίκα, το άστρο, το ψωμί, ξαναγύριζαν στην αρχέγονη, μυστηριώδη πηγή, και ξανάπαιρνε φόρα στον αγέρα ο θεός τροχός.»

Οι αργίτι γλώσσες αποτελούν ιδανικά κατασκευάσματα, όπως η γλώσσα των θεών, η πρωταρχική (primal) και η φιλοσοφική γλώσσα. Μερικοί ερευνητές δεν κάνουν διάκριση ανάμεσα στις τρεις αυτές γλώσσες. Η γλώσσα, επομένως, παραμένει αμετάβλητη, ενστικτώδης, εικονική, υπερβολικά σύντομη, λογική και φυσική. Οι ιδιότητες αυτές αποδίδονται, στις περισσότερες θρησκείες, στη θεική καταγωγή της ομιλίας... ■